

Výkladové poznámky k biblickým veršom z úlohy č. 6

Prečo potrebujeme výklad Písma?

Základný text

(Heb 11,6 SEkP) *Bez viery však nie je možné zapáčiť sa Bohu. Ved' kto pristupuje k Bohu, musí veriť, že Boh je a že odmeňuje tých, čo ho hľadajú.*

Môžeme tu vidieť ozvenu Septuaginty (tj. grécky preklad Starého zákona, ďalej len LXX), kde Enoch "chodil s Bohom" (Gn 5,22) preložené ako Enoch "potešil Boha" (Gn 5,22 LXX).¹ Autor listu Židom teda dáva Enocha za príklad viery, pretože práve "pre vieru bol Enoch prenesený" a "páčil sa Bohu" (v. 5). Verš šiesty teda ukazuje vieru nie len ako prostriedok pre správne porozumenie Písmu, ale predovšetkým ako prostriedok vzťahu medzi človekom a Bohom. Zároveň je tento verš len jedným z mnohých príkladov, keď novozákonní autori citovali Starý zákon z jeho gréckeho prekladu (LXX) a nie jeho pôvodné hebrejské znenie. Rôzne preklady Písma sú nám preto pomocou a nie je múdre preferovať len jeden jediný biblický preklad. Obzvlášť, ak my nemáme prístup, alebo nerozumieme pôvodným biblickým jazykom (hebrejčina, aramejčina a gréčtina), potom sa dopátrame najpresnejšiemu obrazu len vzájomným porovnávaním čo najväčšieho množstva prekladov.

Nedeľa: Predporozumenie a predsudky (okuliare, ktorými sa pozeráme na text)

(Lk 24,44-45 SEkP) ⁴⁴*Potom im hovoril: Toto sú moje slová, ktoré som vám povedal, kým som bol ešte s vami: Musí sa vyplniť všetko, čo je o mne napísané v Mojžišovom zákone, Prorokoch a Žalmoch.* ⁴⁵*Vtedy im otvoril myseľ, aby chápali Písma,*

Tieto Ježišove slová patria k jedným z posledných pred jeho nanebovstúpením. O to majú pre nás mimoriadnejšiu dôležitosť. Odovzdáva svojim učeníkom to najdôležitejšie poslanstvo. Ježiš tu pripravuje svojich učeníkov na ich budúce misijné poslanie. "Ich zvesť nebola filozofia, logicky postavená na všeobecných skutočnostiach. Bolo to evanjelium založené na určitých historických udalostiach prorokovaných v Starom zákone a historicky naplnených v Pánovi Ježišovi, konkrétne na utrpení, smrti, pochovaní a vzkriesení Mesiáša; a skutočnosť, že jeho život, smrť, pohreb a vzkriesenie tieto biblické predpovede naplnili, bola súčasťou evanjelia sama o sebe."² Starý zákon očakáva udalosti Nového zákona a Nový zákon napĺňa predpovede Starého zákona. Oba dosvedčujú pravdivosť jeden druhému navzájom. "Nie je pravda, ako niektorí hovoria, že Kristus kázal jednoduchú zvesť o Božej láske k človeku a ľudskej láske k Bohu a blížnemu a až potom jeho apoštolovia vymysleli evanjelium, ktoré učí, že Kristus zomrel za naše hriechy a tretieho dňa zase vstal... Učeníci na

¹ LANE, W. L. Word Biblical Commentary: *Hebrews 9-13*. vol. 47B. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edition). 754 s. ISBN 978-0-310-58631-9. str. 302.

² GOODING, David. *Lukášovo evanjelium*. Praha: Návrat domů, 1994. 300 s. ISBN 80-85495-04-X. str. 293.

to neprišli: po nejakú dobu tomu nerozumeli, dokonca tomu ani neverili. Evanjelium začína Kristom."³

Popis "otvorenia mysle" vo v. 45 je "podobné"⁴ tomu, čo zažili učeníci na ceste do Emaus, keď im Kristus vysvetľoval Písmo "či nehořelo naše srdce?" (v. 31). To, čo učeníci prežívali počas Ježišovho zatknutia, ukrižovania a pochovania bola jedna z najťažších skúšok viery. Ide tu o kompletne prebudovanie toho, čomu do tej doby verili. Ich vnímanie Mesiáša, jeho poslania a všetko, čo s tým súvisí, považovali celý život za nechvejnú pravdu, no Kristovou smrťou sa im táto "pravda" rozpadla ako domček z kariet. Ich viera prešla krízou identity. Preto bolo pre nich nesmierne dôležité stretnúť sa so vzkrieseným Kristom a nanovo začať budovať základ svojej viery. Niečo podobné, ale trochu v menšej miere môžu prežívať študenti teológie, ktorí sú na škole konfrontovaní so svojimi "pravdami", ktoré pred tým vnímali ako určujúce pre svoj náboženský život. Niečo podobné môžeme prežívať pri poctivom a dôkladnom štúdiu Biblie, ak Bohu dovoľíme, aby sa dotkol našich predstáv o tom, čo je považujeme za pravdu.

Pondelok: Preklady a výklady biblického textu

(Lk 24,27 SEkP) *A počnúc od Mojžiša a od všetkých prorokov, vykladal im, čo sa naňho vzťahovalo vo všetkých Písmach.*

Ježiš vracia dvoch učeníkov, ktorí sa rozhodli odísť z Jeruzalema domov. Vykladá im celú Bibliu (SZ) od Tóry, cez Prorokov, až po Spisy. "Text odráža ranokresťanské presvedčenie, že Písmo všadeprítomne svedčí o Kristovi a najmä o tom ako bude vyzerat' jeho pôsobenie."⁵ V tomto verši je použité sloveso *dierméneuó*, ktoré má dva významy: 1.) "prekladať, tlmočiť"⁶; 2.) "vykladať, interpretovať"⁷. Slovo "prekladať" obvykle chápeme len vo význame tlmočiť z jedného jazyka do druhého. Za istých okolností však pre nás môže byť nezrozumiteľný aj jazyk, ktorým hovoríme od narodenia. A to práve vďaka našim predporozumeniam, emóciám a mnohým ďalším faktorom, ktoré nás ovplyvňujú. "Preklad" ale aj "výklad" majú podobný cieľ, umožniť, aby myšlienka slova hovoreného alebo napísaného bola pre druhého človeka zrozumiteľná. No zároveň tento "preklad" alebo "výklad" onú myšlienku nesmie zmeniť natoľko, aby sa z nej stala myšlienka odlišná. Zjednodušene povedané *dierméneuó* znamená robiť text zrozumiteľným.

U Jána 1,18 máme iný termín, ktorý do slovenčiny tiež prekladáme ako "vykladať" a to je *exégeomaj*. Vo svojej podstate to znamená "viest' so sebou, byť vodcom, ukazovať cestu"⁸. Robiť exegézu alebo výklad je teda sprevádzať ľudí textom, v ktorom sa nevedia orientovať. Opäť je tu kladený dôraz na zrozumiteľnosť textu.

³ GOODING, David. *Lukášovo evangelium*. str. 289-290.

⁴ NOLLAND, John. *Word Biblical Commentary: Luke 18:35-24:53*. vol. 35C. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 861 s. ISBN 978-0-310-58850-4. str. 576.

⁵ NOLLAND, John. *Word Biblical Commentary: Luke 18:35-24:53*. str. 558.

⁶ PANCZOVÁ, Helena. *Grécko-slovenský slovník: Od Homéra po kresťanských autorov*. Bratislava: Lingea, 2012. 1327 s. ISBN 978-80-8145-021-1. str. 353.

⁷ PANCZOVÁ, Helena. *Grécko-slovenský slovník: Od Homéra po kresťanských autorov*. str. 353.

⁸ tamtiež, str. 476.

Preklady Biblií môžeme zjednodušene rozdeliť do troch častí. Parafrázované, dynamické a doslovné. Parafrázovaný preklad (napr. Slovo na cestu) je súčasnému modernému človeku najzrozumiteľnejší a je vynikajúci pre úplných začiatočníkov, ktorí nikdy predtým Bibliu nečítali, tento preklad je však najmenej presný, ale pre ľudí, ktorí sú na začiatku poznávania biblických právd je plne dostačujúci pre pochopenie základných posolstiev. Dynamické preklady (sem radíme napr. aj Slovenský ekumenický preklad) je dosť dobre zrozumiteľný, no zároveň aj dosť presný a je vynikajúci na každodenné používanie napríklad pri osobnom štúdiu Biblie. Doslovné preklady (sem patrí napr. Roháčkov preklad⁹, alebo Český studijní preklad) dávajú väčší dôraz na presnosť než na zrozumiteľnosť. V kombinácii s dynamickými prekladmi sú výborné k hlbšiemu štúdiu Biblického textu, prípadne ako porovnanie pri prekladoch biblických textov z pôvodných jazykov. Môžeme teda vidieť, že každý preklad Biblie má svoje miesto, je dobrý a užitočný.

Utorok: Biblia a kultúra

(Sk 17,22-32 SEkP) ²²*Pavol si zastal do stredu Areopágu a povedal: Muži, Aténčania! Podľa všetkého pozorujem, že ste mimoriadne nábožní. ²³Keď som sa prechádzal a pozeral som si vaše svätyne, našiel som aj oltár s nápisom: Neznámemu bohu. Ja vám teraz hlásam to, čo uctiebate, hoci to nepoznáte. ²⁴Boh, ktorý stvoril svet a všetko, čo je v ňom, tento Boh, keďže je Pánom neba i zeme, nebýva v chrámoch zhotovených rukami, ²⁵ani si nedá slúžiť ľudskými rukami, ako keby niečo potreboval, ved' on dáva všetkému život, dych a všetko. ²⁶On z jedného stvoril celé ľudské pokolenie, aby obývalo celý povrch zeme, vymedzil ľudom čas a hranice bývania, ²⁷aby hľadali Boha, či by ho nejako nenahmatali a nenašli, hoci od nikoho z nás nie je ďaleko. ²⁸V ňom žijeme, hýbeme sa a sme, ako to povedali aj niektorí vaši básnici: Ved' sme jeho rodom. ²⁹Nuž, ak sme Božím rodom, nesmieme sa nazdávať, že božstvo sa podobá zlatu, striebru či kameňu - výtvoru ľudského umu a zručnosti. ³⁰Boh skončil s časom nevedomosti a teraz ľudom hlása, aby všetci a všade robili pokánie. ³¹Lebo určil deň, keď bude spravodlivo súdiť celý svet skrze muža, ktorého ustanovil. Všetkým o tom poskytol spoľahlivý dôkaz, keď ho vzkriesil z mŕtvych. ³²Keď počuli o vzkriesení z mŕtvych, niektorí si robili posmešky, iní zasa hovorili: Radi si ťa o tom vypočujeme, ale až inokedy.*

Tento text, ktorý zaznamenal Lukáš je krásnym príkladom toho, ako sa apoštol Pavol dokázal prispôbiť okolnostiam a priblížiť sa špecifickým druhom svojich poslucháčov. Dokonca natoľko, že u niektorých teológov dodnes existujú pochybnosti, či skutočne takúto reč mohol povedať Pavol. Svoje pochybnosti pritom podopierajú argumentom, že táto reč v Aténach je veľmi odlišná od toho, čo Pavol píše v Rim 1-8.¹⁰ Pavol využíva svoje vedomosti z helénskej kultúry, snaží sa priblížiť uvažovaniu Aténčanov, nie len tým, že si všíma ich chrámy a vyvyšuje ich zbožnosť (alebo aj poverčivosť, čo bolo pre Grékov to isté), ale cituje aj ich vlastných básnikov. Pavol začína predstavením im neznámeho Boha, ako stvoriteľa

⁹ Aj keď existujú miesta, kde je Slovenský ekumenický preklad presnejší než Roháčkov.

¹⁰ Viac o tom vid' komentár k 22. veršu in: BRUCE, F. F. New International Commentary on the New Testament: *The Book of Acts*. Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 1988. (ePub edition). 621 s. eISBN 978-1-4674-2328-1. str. 289-291.

všetkého. A končí jeho popisom ako toho, ktorý bude všetkých súdiť. Pavol Boha predstavuje ako toho, kto je plne zvrchovaný, nepotrebuje aby mu ľudia slúžili a dokonca ani nebýva v chrámoch postavených človekom. To všetko je niečo, čo je v rozpore s bežnou gréckou predstavou o bohoch. Pavol si teda z aténskej kultúry vezme len niečo, čo je mu užitočné, to falošné odmieta tým, že o Bohu hovorí jazykom Biblie. Aténčania verili, že ich pôvod je odlišný od ostatných ľudí, že sú autochtónni - zrodení z ich vlastnej zeme Attiky, preto považovali ostatných a najmä barbarov za "nižších" ľudí.¹¹ To Pavol vyvracia tým, keď o Bohu hovorí, že všetko ľudstvo stvoril z jedného človeka. Toto biblické učenie nedáva žiadny priestor na akúkoľvek pýchu a nadradenosť.

V 28. verši Pavol cituje dvoch gréckych básnikov (Epimenidus z Kréty a Cilician Aratus)¹². "Obe tieto básne hovoria o Diovi, nie však ako o najvyššom bohu gréckeho pantheonu, ale ako o najvyššej bytosti Grécka, a zvlášť stoikov, filozofie."¹³ Pavol vytrháva slová týchto pohanských básnikov z ich filozofických a panteistických základov a aplikuje ich do biblickej pôdy. Grécku filozofiu Pavol použije iba na priblíženie sa svojim poslucháčom, nerobí však žiadnu fúziu biblického učenia s gréckou filozofiou. Pavol nekompromisne stojí na biblických základoch. Ilustruje to aj záver Pavlovej reči, ktorá je pre Aténčanov už úplne neprijateľná. "Základný obsah [Pavlovej] reči je biblický, ale prezentácia je helénistická."¹⁴

Streda: Naša hriešna prirodzenosť

(Ján 9,39-41 SEkP) ³⁹*Tu Ježiš povedal: Súdiť som prišiel na tento svet, aby tí čo nevidia, videli, a tí čo vidia, oslepli.* ⁴⁰*Počuli to farizeji, ktorý boli pri ňom, a povedali mu: Vari sme aj my slepí?* ⁴¹*Ježiš im odpovedal: Keby ste boli slepí, nemali by ste hriech. Vy však hovoríte: Vidíme, a tak váš hriech zostáva.*

Toto je záver príbehu o vyliečení slepého od narodenia. Príbeh začína tým, že sa učeníci pýtajú na pôvod jeho slepoty. Zhrešil "on alebo jeho rodičia?" (Ján 9,2c) Vtedajší spôsob uvažovania hovoril, že každá choroba bola spôsobená nejakým konkrétnym hriechom, ktorého sa postihnutý dopustil. Každý chorý človek bol potom opovrhovaný ako hriešnik. Ježiš tento spôsob uvažovania prevracia naruby. Tí, ktorí boli cieľom kritiky a odsudzovania sú pre Ježiša cieľom jeho milosrdenstva a odpustenia. A naopak, tí, ktorí samých seba pokladali za zdravých a spravodlivých, Ježiš odsudzuje a obviňuje ich z oveľa horšej slepoty - slepoty duchovnej. Rozdiel medzi slepcom a farizejmi je práve v prijatí svojej hriešnosti. Slepcom od narodenia počúva aký je hriešny, preto sa nebráni odpusteniu, vie, že potrebuje, aby bol uzdravený. Prijíma realitu, že je hriešnik, ktorý potrebuje milosť. Oproti tomu farizeji žijú v sebaklame, že sú zdraví a nepotrebujú uzdraviť, bránia sa odhaleniu hriechu a tým "sa pripájajú k svojmu hriechu, a tak sa prostredníctvom zjavenia ich hriech stáva definitívnym."¹⁵

¹¹ BRUCE, F. F. New International Commentary on the New Testament: *The Book of Acts*. str. 292.

¹² tamtiež, str. 294.

¹³ tamtiež, str. 294.

¹⁴ tamtiež, str. 296.

¹⁵ BEASLEY-MURRAY, G. R. Word Biblical Commentary: *John*. vol. 36. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 811 s. ISBN 978-0-310-58846-7. str. 393.

(Ján 12,42-43 SEkP) ⁴²*Predsa však aj mnohí z poprednejších mužov uverili v neho, ale nepriznali sa k tomu pre farizejov, aby ich nevyhlúčili zo synagógy, ⁴³lebo mali radšej ľudskú slávu ako Božiu.*

Evanjeliá nám predstavujú dvoch významných mužov, ktorí v Ježiša uverili, Nikodém a neskôr Jozef z Arimatie. Tento text nám však ukazuje, že bolo viacej takých, ale na rozdiel od Nikodéma a Jozefa, neodvážili sa svoju vieru verejne vyznať. Ježiš vo v. 40 cituje text z Izaiáša 6,10: "Urob bezcitným srdce tohto ľudu, zapchaj mu uši a zastrej oči, aby očami nevidel a ušami nepočul, aby jeho srdce nechápalo, neobrátil sa a nevyzdrazil." Prípady Nikodéma a Jozefa ukazujú, že toto proroctvo nebolo žiadnym predurčením. Realita však je, že ak si dlho dokážeme sami pre seba ospravedlňovať svoje hriechy, po určitej dobe uveríme tomu, že vlastne nehrešíme. "Mnohí z poprednejších mužov uverili", ich oči videli a uši počuli, no imunizovali sa proti počutému a videnému. Dali prednosť iným hodnotám, ktorých sa nechceli vzdať. "Ich viera bola tak chabá, že sa báli zaujať akékoľvek stanovisko, ktorým by si mohli ohroziť svoje postavenie v synagóge. Ide o jeden z najsmutnejších výrokov ohľadom duchovného vodcovstva, pretože títo ľudia dávali prednosť chvále od človeka pred chválením Boha, pretože sa odmietali verejne priznať k Ježišovi ako Mesiášovi a Synovi Božiemu."¹⁶

Štvrtok: Dôležitosť správneho výkladu Písma

(Neh 8,1-3.8 SEkP) ¹*Všetok ľud do jedného sa zhromaždil na námestie pred Vodnou bránou. Vyzvali zákonníka Ezdráša, aby priniesol knihu Mojžišovho zákona, ktorý Hospodin prikázal Izraelu. ²Kňaz Ezdráš v prvý deň siedmeho mesiaca priniesol zákon pred zhromaždenie mužov, žien a tých, ktorí boli schopní rozumieť, čo počujú. ³Čítal z neho na námestí pred Vodnou bránou od svítania do poludnia pred mužmi, ženami a tými, čo boli schopní rozumieť. Pozornosť všetkých bola upriamená na knihu zákona... ⁸Čítali z knihy Božieho zákona, odsek za odsekom, a vysvetľovali zmysel, aby ľudia chápali, čo sa čítalo.*

Kontextom tohto zhromaždenia je Lv. 23,24 "Povedz Izraelitom toto: Prvý deň siedmeho mesiaca budete mať slávnosť odpočinku pripomenutú trúbením a bohoslužobným zhromaždením." Jedná sa o slávnosť nového roku "Deň trúbenia". "Môžeme predpokladať, že to bolo zamýšľané ako deň radosti."¹⁷ V chráme bolo možné zhromaždenie iba mužov, tu sú však zhromaždení všetci muži, ženy a aj deti. Pod pojmom "tí, ktorí boli schopní rozumieť" môžeme chápať práve deti.¹⁸ Tóra je určená každému, kto ju môže počuť a porozumieť jej.

¹⁶ MACARTHUR, John. Nový zákon: *Komentár verš po verši*. Kroměříž: Didasko, 2013. 1010 s. ISBN 978-80-87587-08-9. str. 337.

¹⁷ FENSHAM, F. Ch. The New International Commentary of the Old Testament: *The Book of Ezra and Nehemiah*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Co. 1982. s. 268. eISBN 978-1-4674-0585-0. [Kindle version]. str. 216.

¹⁸ WILLIAMSON, H. G. M. Word Biblical Commentary: *Ezra-Nehemiah*, vol. 16. Grand Rapids: Zondervan, ePab edition 2018. s. 566. ISBN 978-0-310-58836-8. str. 396.

Zároveň môžeme vidieť, že Boží zákon chce byť nie len počutý, ale aj pochopený. Pre pohanské povery a tajomstvá tu nie je miesto.

Verš 3. slúži ako zhrňujúci úvod k veršom 4-8. Môžeme ho chápať ako "nadpis"¹⁹. Nejde tu teda o narušenie chronológie medzi veršami 3 a 5 ako na to niektorí poukazujú. Ak berieme do úvahy, že Neh 8 treba umiestniť do historického kontextu Ezd 8-9, potom Vodná brána je ešte stále v ruinách. Je pravdepodobné, že sa toto zhromaždenie udialo zvonku hradieb, teda mimo mesto (*lifnej* - doslova "pred tvárou"²⁰ Vodnej brány čo znamená "zvonku"²¹), aby tam bolo dostatok priestoru na zhromaždenie. Kniha bola čítaná pol dňa, teda "6-7 hodín"²², čo vysvetľuje aj prítomnosť ďalších mužov vo v. 4, ktorí boli s Ezdrášom. Takéto dlhé čítanie nie je náročné len pre tých čo čítajú, ale je možno ešte náročnejšie pre tých, čo sústredene počúvajú. "Pozornosť upriamená na knihu zákona" je samozrejme centrálnym bodom nie len tohto verša, ale celej kapitoly.

v. 8: Až v siedmom verši máme zmienených Levitov, ktorí sú schopní vykladať zákon. "Každý z nich mohol vziať skupinu zo zhromaždenia, aby im vysvetlil zákon."²³ FENSHAM ďalej poukazuje, že títo leviti mohli zastávať tú istú funkciu, aká je popísaná pri Jošafatovej reforme v 2Krn 17,7-9:

V treťom roku svojej vlády poveril svojich hodnostárov Ben-Chajila, Obadju, Zecharju, Netaneela a Michaju vyučovať po judských mestách. S nimi boli leviti: Šemaja, Netanja, Zebadja, Asael, Šemiramót, Jonatán, Adonija, Tobija a Tób-Adonija a s nimi kňazi Elišama a Jorám. Tí vyučovali v Judsku. Mali so sebou knihu Hospodinovho zákona, pochodili po všetkých judských mestách a vyučovali ľud.

Zároveň je možné ako upozorňuje FENSHAM, že výklad môže byť aj prekladom z hebrejčiny do aramejčiny, ktorá sa v tej dobe už bežne medzi židmi používala.²⁴

Problematickým sa nám môže javiť ôsmy verš pri konfrontácii s veršom štvrtým. Vo štvrtom verši máme Ezdráša a skupinu ľudí, ktorí čítajú Tóru. V ôsmom verši sa zdá, že čítajú leviti. Vysvetlením týchto nezrovnalostí je vo funkcii ôsmeho verša. Ten neprináša nový dej, ale slúži ako zhrnutie toho, čo bolo spomenuté v predchádzajúcich veršoch. Je tak isto zaujímavé si všimnúť, že sa nejedná o tematické štúdium Písma, ale o exegetické. To znamená, že si nevezmú jednu tému (napr. sobota) a tú študujú pomocou textov v rôznych častiach Písma, ktoré sa k tejto téme vzťahujú, ale študujú Písmo verš za veršom, v rámci kontextu a podávajú výklad jednotlivým úsekom Písma ako po sebe nasledujú. Toto je najlepší spôsob štúdia, aby sme sa vyhli zlým interpretáciám.

¹⁹ WILLIAMSON, H. G. M. Word Biblical Commentary: *Ezra-Nehemiah*, str. 389.

²⁰ PÍPAL, Blahoslav. *Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu*. 4. vyd. Praha: Kalich, 2006. 188 s. ISBN 80-7017-029-8. str. 131.

²¹ WILLIAMSON, H. G. M. Word Biblical Commentary: *Ezra-Nehemiah*, str. 395.

²² tamtiež, str. 396.

²³ FENSHAM, F. Ch. The New International Commentary of the Old Testament: *The Book of Ezra and Nehemiah*. str. 217.

²⁴ Viď komentár k siedmemu a ôsmemu veršu v: FENSHAM, F. Ch. The New International Commentary of the Old Testament: *The Book of Ezra and Nehemiah*. str. 217.

Použité zdroje a literatura

BEASLEY-MURRAY, G. R. Word Biblical Commentary: *John*. Vol. 36. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 811 s. ISBN 978-0-310-58846-7.

Biblia Hebraica Stuttgartensia. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997. ISBN 978-3-438-05222-3.

Biblia: Slovenský ekumenický preklad. 5. Vyd. (3. opravené vyd.) Banská Bystrica: Slovenská biblická spoločnosť, 2015. ISBN 978-80-85486-97-1.

BRUCE, F. F. New International Commentary on the New Testament: *The Book of Acts*. Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 1988. (ePub edition). 621 s. eISBN 978-1-4674-2328-1.

FENSHAM, F. Ch. The New International Commentary of the Old Testament: *The Book of Ezra and Nehemiah*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Co. 1982. s. 268. eISBN 978-1-4674-0585-0. [Kindle version].

GOODING, David. *Lukášovo evanjelium*. Praha: Návrat domů, 1994. 300 s. ISBN 80-85495-04-X.

LANE, W. L. Word Biblical Commentary: *Hebrews 9-13*. vol. 47B. Grand Rapids: Zondervan, 2017 (ePub edition). 754 s. ISBN 978-0-310-58631-9.

MACARTHUR, John. *Nový zákon: Komentář verš po verši*. Kroměříž: Didasko, 2013. 1010 s. ISBN 978-80-875-87-08-9.

NESTLE-ALAND. *Řecko Český Nový zákon: Slovník novozákonní řečtiny*. Praha: Česká biblická společnost, 2011. 1758 s. ISBN 978-80-87287-38-5.

NOLLAND, John. Word Biblical Commentary: *Luke 18:35-24:53*. vol. 35C. Grand Rapids: Zondervan, 2018 (ePub edition). 861 s. ISBN 978-0-310-58850-4.

PANCZOVÁ, Helena. *Grécko-slovenský slovník: Od Homéra po kresťanských autorov*. Bratislava: Lingea, 2012. 1327 s. ISBN 978-80-8145-021-1.

PÍPAL, Blahoslav. *Hebrejsko-český slovník ke Starému zákonu*. 4. vyd. Praha: Kalich, 2006. 188 s. ISBN 80-7017-029-8.

WILLIAMSON, H. G. M. Word Biblical Commentary: *Ezra-Nehemiah*, vol. 16. Grand Rapids: Zondervan, ePab edition 2018. s. 566. ISBN 978-0-310-58836-8.